

Nikola Vuletić

*Centar za jadranska onomastička istraživanja Sveučilišta u Zadru
nvuletic@unizd.hr*

Židovskošpanjolski prije izгона 1492. godine *

U prilogu se na kritički i poredbeni način pristupa teorijama o genezi židovskošpanjolskog jezika. Odnosne se teorije mogu podijeliti u dva naoko suprotstavljena tabora: s jedne strane su znanstvenici koji smatraju da je židovskošpanjolski nastao kao posljedica fizičke odvojenosti prognanih Sefarda od matice zemlje, a s druge oni koji drže da je do diferencijacije židovske varijante španjolskog došlo već prije izгона 1492. godine. S obzirom na to da obje strane koriste potpuno iste primjere, spor je, čini se, više terminološke, nego suštinske naravi. U prilogu se argumenti objiju strana nastoje svesti na zajednički nazivnik, te se za židovskošpanjolski prije izгона predlaže status *religiolekt*.

Uvod

Židovskošpanjolski je jezik Sefarda, potomaka Židova prognanih iz zemalja kastiljske i aragonske krune 1492.–1516., iz Navare 1498, te iz Portugala od 1497., i naseljenih na područja ondašnjeg Otomanskog carstva, Maroka i Dubrovačke Republike. Dok je autonomnost tog jezičnog sustava, kojim danas govori najviše 200 000 ljudi, uglavnom u Izraelu i Turskoj, te u manjim zajednicama širom svijeta, nepobitna činjenica sa sinkronijskog stajališta, ne može se isto reći i za jezik Židova na Pirenejskom poluotoku prije izгона. Lingvisti i povjesničari još se spore o tome je li kastiljski (i drugi iberoromanski idiomi) kojima su se služili Židovi u srednjovjekovnoj Kastilji (s Leonom i Andaluzijom) bio dovoljno različit od kastiljskog kojim su se služili kršćani, a da bi se mogao smatrati autonomnim dijalektom. Drugim riječima: je li današnja autonomnost židovskošpanjolskog posljedica duge fizičke odvojenosti od španjolskog

* Zahvaljujemo kolegici Elaine R. Miller s Georgia State University što nam je na raspolaganje stavila tekst svog neobjavljenog izlaganja "In Search of Evidence for Pre-Expansion Judeo-Spanish" pročitanog na skupu The VIth International Congress of Misgav Yerushalayim — Languages and Literatures of Sephardi and Oriental Jews, Jeruzalem 2000.

ili nekih starijih sociolingvističkih procesa? U literaturi nailazimo uglavnom na dva stajališta. Jedna grupa znanstvenika smatra da židovski španjolski nikad nije bio različit od kršćanskog španjolskog, ako se izuzmu neke malobrojne leksičke i sintaktičke osobitosti. Druga grupa, pak, vjeruje da su Židovi govorili posebnim dijalektom, ali priznaju da se taj dijalekt nije razlikovao od tadašnjeg španjolskog (kastiljskog) toliko koliko se današnji židovskošpanjolski razlikuje od modernog španjolskog. U ovom radu prikazat ćemo i sintetizirati argumente obje strana s ciljem boljeg razumijevanja razlika između navedenih stajališta i rasvjetljivanja nekih pitanja koja još uvijek ostaju neriješena.

1. Pitanje statusa židovskošpanjolskog prije izгона

1.1. Argumenti protiv postojanja židovskošpanjolskog prije 1492.

Lingvisti koji smatraju da autonomni židovskošpanjolski idiom nije postojao prije izгона, drže da se moderni židovskošpanjolski razvio u 16. ili 17. st., kada su Sefardi uspostavili svoje zajednice širom Sredozemlja. Autonomnost njihovog španjolskog, po tim lingvistima, izvire prije svega iz fizičke odvojenosti njihovih govornika od matičnog jezika, čiji sustav upravo krajem 15. i početkom 16. st. doživljava pravu revoluciju. Ovome se može predbaciti činjenica da je židovskošpanjolski u Maroku, usprkos geografskoj blizini Španjolske i kontaktu sa španjolskim ipak ostao vrlo različit od španjolskog, te vrlo blizak židovskošpanjolskim dijalektima na području bivšeg Otomanskog carstva.¹ Nije nevažno napomenuti da se među korifejima ovog pravca nalaze se i lingvisti koji su izvorni govornici židovskošpanjolskog, kao Besso (1970), Séphiha (1973) i Révah (1970). Po ovom posljednjem, »[...] durant tout le Moyen Âge les Juifs de la Péninsule hispanique ont parlé à peu près la même langue que leurs compatriotes chrétiens, originaires des mêmes localités qu'eux [...]«². Pri istom stavu ostaje i u kasnijim radovima, tvrdeći da srednjovjekovni dokumenti i književna djela »[...] prouvent que les Juifs ne parlaient pas une langue très différente de celle des Chrétiens habitant les mêmes localités qu' eux [...]«³. Obratimo ipak pozornost na formulacije tipa »à peu près« i »pas une langue très différente«. Révah, naime, priznaje da jezik srednjovjekovnih španjolskih Židova pokazuje neke osobitosti, koje se tiču leksičkih inovacija (*Dio* ~ šp. *Dios*, *meldar* 'proučavati, čitati svete tekstove'), kalkova na hebrejsku sintaksu (*en cada año y año* ~ šp. *cada año*), te posudjenica iz hebrejskog, koje se ne tiču samo leksičke domene, već i fonološkog sustava.⁴ Slični zaključci pojavljuju se i u recentnijim radovima. Tako npr. Penny smatra da »[...] everything suggests [...] that each

1 Usp. Wexler 1977: 165.

2 Révah 1970: 238.

3 Révah 1984: 63.

4 Npr. fonem /x/ postojao je u arabizmima i hebreizmima u jeziku Židova mnogo prije nego se pojavio u španjolskom fonološkom sustavu kao posljedica aspiracije /f/ (usp. Révah 1970: 239 i Wexler 1977: 175–187).

Jewish community spoke similarly (but perhaps not identically) to Christians living in the same city [...]».⁵

Mora se primijetiti jedna osobitost u gore navedenim zaključcima: čini se da autori govore da je židovskošpanjolski bio isti kao i kršćanski španjolski, osim u slučajevima kad je različit od njega! Oni priznaju postojanje nekih osobitosti u jeziku Židova, ali ih ocjenjuju nedostatnima kao dokaze za postojanje posebnog židovskošpanjolskog jezika. Díaz Mas (1986), Lida (1978) i Spiegel (1952) naglašavaju brojne (!) osobitosti u jeziku Židova, no tvrde da je, sve u svemu, njihov jezik bio identičan jeziku njihovih kršćanskih susjeda. Neke regionalizme i arhaizme u srednjovjekovnim židovskim tekstovima Malkiel (1950) pripisao je zatvorenosti židovskih zajednica i njihovoj relativnoj neprijemčivosti spram standardizacijskih procesa koji su započeli u 15. st. A ipak, ni Malkiel, ni drugi navedeni lingvisti, kako je to pertinentno primijetio Wexler, ne smatraju »[...] such an incipient state of diglossia as sufficient cause to posit the existence of Judezmo [židovskošpanjolski – op. N. V.] in the period before 1492.«.⁶ Zapravo, baš te osobitosti u srednjovjekovnim židovskim tekstovima upotrijebili su pobornici postojanja autonomnog židovskošpanjolskog dijalekta prije izгона! Očito je dakle, da se jedan te isti dokaz upotrebljava u naoko potpuno suprotstavljenim teorijama. Primjerice, karakteristike dvaju židovskih tekstova koje su predmetom analize u Várvarovu članku (1987), mogle bi isto tako biti upotrijebljene kao dokaz za postojanje židovskošpanjolskog prije 1492. Dok u ta dva dokumenta Várvaro ne nalazi gotovo ništa zanimljivo u pogledu fonologije i morfologije, prisiljen je priznati da su sintaksa i stil uistinu izvanredno neobični, te da je broj stilskih osobitosti vrlo velik.⁷ Isto bi se moglo reći i za kalkove na hebrejsku sintaksu o kojima je govorio Révah (1970). Dok leksičke razlike same po sebi ne moraju imati neku veliku važnost za postuliranje autonomije nekog jezičnog sustava, sintaktičke i stilske osobitosti sigurno djeluju u prilog tome. Međutim, ostaje pitanje koliki bi broj tih osobitosti bio dovoljan da se neki jezični sustav nazove više–manje autonomnim idiomom.

1.2. Argumenti za postojanje židovskošpanjolskog prije 1492.

Godine 1925. Blodheim je iznio ideju da je židovskoromanski jezik postojao na Pirenejskom poluotoku još od vremena njegove romanizacije. Godinu kasnije, pišući o marokanskoj varijanti židovskošpanjolskog, poznatoj kao *hakitia*, Benoliel je ustvrdio: »No tengo duda que la Hakitia es de creación mucho mas antigua y remota de lo que vulgarmente se supone. Que era ya usada por los

5 Penny 1992: 126. Kao dokaz, Penny citira Várvarovu studiju dvaju židovskih dokumenata iz *Documentos lingüísticos* Menéndez Pidal. Po Pennyju, Várvaro zaključuje da »[...] phonetic, phonological, and grammatical differences between the speech of Jews and Christians were slight or non-existent, and that only at the level of lexis and phraseology were there certain differences to note.« (id.).

6 Wexler 1977: 166.

7 Usp. Várvaro 1987: 168.

judíos de España y Portugal antes de la expulsión es cosa fácil de demostrar [...]»⁸, oslanjajući se na već spomenuti argument o tipološkoj srodnosti židovskošpanjolskih dijalekata u Maroku i na Balkanu. U novije vrijeme, ovim se argumentom koristi i Ora Schwarzwald, tvrdeći da »[...] linguistic similarity between Hakitia and the eastern JS [Judeo-Spanish – op. N. V.] communities after the expulsion cannot be explained as accidental, unless developed in Medieval Spain.«⁹. Formalna logička ispravnost ovakvog zaključivanja ne čini nam se upitnom. Naime, suprotni stav, koji zastupa ideju o židovskošpanjolskom kao proizvodu koineizacije u 16./17. st. (usp. npr. Minervini 2000), nailazi na nepremostiv prigovor: koja je to sila, u spomenutom razdoblju, mogla natjerati marokanske i balkanske Sefarde, međusobno udaljene tisućama kilometara, da se počnu služiti gotovo identičnim idiomom, ako takvo stanje nije bilo i prije izгона?¹⁰ Radi se, ipak, o neizravnom argumentu, jer srednjovjekovni židovski dokumenti iz Španjolske ne govore u prilog diferencijaciji između kršćanskog i židovskog španjolskog (ili drugog iberoromanskog idioma).¹¹ Za razliku od načelnih zaključaka Benoliela i Schwarzwaldove, Marcus se upušta u analizu konkretnih detalja i zaključuje da je židovskošpanjolski postojao prije 1492., i to na temelju sljedećih karakteristika: židovskošpanjolski koristi hebrejske i arapske posudnice i sintaktičke strukture, a neka tipološka obilježja njegova romanskog elementa bila su arhaična već prije izгона.¹² Vrlo je zanimljivo da su te karakteristike židovskošpanjolskog do u pojedinosti iste one kojima se koriste Révah i Várvaro kad odriču postojanje židovske varijante španjolskog prije 1492.! Štoviše, zaključci samog Marcusa bili su interpretirani na vrlo različite načine: dok ga Wexler (1988: 2) uključuje u pobornike postojanja židovskošpanjolskog prije izгона, Séphiha piše kako je Marcus definitivno pokazao »[...] qu'il n'existait pas de judéo-espagnol vivant avant 1492«¹³.

Nov zamah diskusiji dali su prilozi škole »židovske interlingvistike«, osnivača S. Birnbauma i M. Weinreicha. Tako Jochnowitz iznosi jedan dosta pomirljivo artikuliran stav u prilog postojanju židovskošpanjolskog prije izгона: »When we say that a Judeo-Spanish type of speech existed before 1492, we don not mean to suggest that it was as recognizably different from Spanish as it is today [...] What we mean is that the distinctively Jewish features of pre-Expulsion Ladino, however minor they may have been, seem to have survived

8 Ovaj citat dostavila nam je kolegica E. Miller s Georgia State University, ali bez paginacije, a kako ne raspoložemo Benolielovim tekstom, prenosimo ovdje citat kako možemo.

9 V. Schwarzwald 2002: 573.

10 Možda bi se uzrokom mogle smatrati intenzivne trgovačke i kulturne veze koje su sefardske zajednice zadržale u Otomanskom carstvu i po cijelom Sredozemlju. U korist ovakvog stava može se navesti da su se mnoge promjene, osobito u sintaksi, koje su zahvatile britanski engleski nakon 17. stoljeća dogodile i u američkom engleskom. Zahvaljujemo prof. dr. R. Mata-soviću za ovu primjedbu.

11 Usp. Minervini 1992: 142–146.

12 V. Marcus 1962: 130.

13 Séphiha 1973: 47.

and formed the nucleus of the modern language.«¹⁴ Bunis, drugi prominentni pripadnik spomenute škole, prihvaća postojanje židovskošpanjolskog prije 1492. kao nužnu datost, te kaže: »[...] earliest Judezmo began to arise in Medieval Spain as a synthesis of linguistic elements of Hispanic, Hebrew and Aramaic, (Jewish) Arabic and (Jewish) Greek origin [...] From the Jewish–letter written evidence that has survived from the Middle Ages it is clear that many of the major patterns of incorporation of Hebrew and Aramaic elements encountered in Modern Judezmo were already established in *Old Judezmo*, the earliest, pre–Expulsion stage of the language [...] Pre–Expulsion Jewish– and Latin–letter text also exhibit characteristic fusion formations – innovative lexical items displaying morphemes derived from several stock languages.«¹⁵ Najglasniji zagovornik postojanja židovskošpanjolskog prije 1492., Paul Wexler, također je izdanak spomenute škole. On odlučno odbacuje stavove suprotstavljene strane, ali i Blodheimovu teoriju o židovskošpanjolskom kao potomku židovskolatinskog dijalekta, te predlaže znatno kompleksniju teoriju: većina hispanofonih Židova ili njihovih predaka bili su nekada govornici židovskoarapskog, bilo da su se doselili s Arapima, bilo da su arabizirani potomci Židova koji su živjeli na Pirenejskom poluotoku prije 711.¹⁶ Negdje u 11. st., s napredovanjem rekonkviste, Židovi su počinjali sve više i više služiti se romanskim idiomima, posebno kastiljskim. Wexler pretpostavlja da je do 14./15. st. većina španjolskih Židova postala jednojezična (hispanofona), te smatra da je, paralelno s tim procesom hispanizacije, tekao i proces judaizacije njihova kastiljskog.¹⁷ Kao i ostale Wexlerove teorije, i ova predstavlja zavidnu intelektualnu akrobaciju, te bez sumnje postavlja mnoga intrigantna pitanja, moguće na tragu rješavanja problema, ali je korpus na koji se Wexler oslanja karakteristično siromašan.

Drugi lingvisti, iz ovog ili onog »tabora«, ponudili su slične odgovore, koji u najvećoj mjeri nisu decidirani. Tako Lazar smatra da »[...] the theory that Ladino originated as early as the thirteenth or fourteenth century as a specifically Jewish language – as distinct from other dialects spoken in Spain – still lacks adequate serious proof. Without doubt Jews did intersperse their dialects with Hebrew words and expressions, particularly terms and concepts connected with religion and ethics, and they did tend to preserve archaic words and obsolete forms longer than most other people.«¹⁸ Schwarzwaldova naglašava kako je »[...] the evidence for a special JS [Judeo–Spanish – op. N. V.] [...] difficult to assess, but it is obvious that the language had already been shaped as a Jewish language before the Expulsion.«¹⁹ Coloma Lleal vjeruje »[...] que el

14 Jochnowitz 1978: 65–66. Jochnowitz ovdje koristi termin *Ladino* kao sinonim za židovskošpanjolski općenito.

15 Bunis 1993: 15; 17–18.

16 Usp. Wexler 1977: 165–172 i 1988: 5–6.

17 Usp. Wexler 1988: 11 i dalje.

18 Lazar 1972: 27. Termin *Ladino*, koji inače označava jezik doslovnih, kalkiranih prijevoda Biblije na španjolski, ovdje se koristi u smislu 'govorni židovskošpanjolski', što je u zadnje vrijeme općeprisutna tendencija.

19 Schwarzwald 1993: 29.

estudio de los textos aljamiados medievales nos permite afirmar que los judíos peninsulares expulsados en 1492 (salvo utilización de algunos *términos de cultura* referidos a instituciones exclusivas: *berurim, taqqanot, sofer...*) no se diferenciaban, lingüísticamente, de sus coetaneos cristianos.²⁰ Riaño smatra da »[...] durante toda la Edad Media los judíos de la Península Ibérica hablaron más o menos la misma lengua que sus vecinos cristianos que residían en las mismas ciudades que ellos«, ali naglašava da je »[...] sabido que debieron existir ligeras diferencias entre el habla de los cristianos y el habla de los judíos [...]«.²¹ Harrisova pokušava bez predrasuda raspraviti oba stajališta, ali ni sama nije sigurna koje je ispravnije, što se odražava i u njezinim zaključcima: »[...] given the nature of Jewish communities and their treatment of languages throughout history, it is difficult to deny the presence of some distinctions between the language of the Jews and that of the Christians in pre-Expulsion Spain [...] On the whole, these differences were a small part of the features of the language.«²².

3. Obilježja jezika španjolskih Židova prije 1492.

Radi preglednosti, navodimo ovdje, po glavnim podsustavima jezika, neke temeljne karakteristike koje odlikuju židovskošpanjolski, a koje su obje strane koristile kao dokaz postojanja, odnosno nepostojanja židovskošpanjolskog dijalekta prije izгона.

Fonetika: fonem /x/ postojao je u arabizmima i hebreizmima u jeziku španjolskih Židova (na mjestu semitskih frikativa /h/, /ħ/ i /x/) mnogo prije nego se pojavio u španjolskom fonološkom sustavu kao posljedica aspiracije /f/ (v. primjere za arabizme dolje, kao i osobna imena *Yehuda* (1239) < hebr. *yəhūdāh* 'lav', *Habib* (1287) < ar. *ḥabīb* 'drag, mio' itd.)²³; židovski dokumenti prije 1492. pokazuju sklonost zadržavanju etimološkog /f/ u periodu kad je u kastiljskom aspiracija već uznapredovala (iako ne i generalizirana – aspiraciju kao apsolutno pravilo uvest će tek Nebrija u svojoj čuvenoj gramatici 1492.);

Morfosintaksa: kao posljedicu hebrejskog utjecaja nalazimo upotrebu internog akuzativa (*presos prenden en prisión* ~ šp. *prenden*) i kalkiranje hebrejskih leksičkih konstrukcija, npr. *en cada año y año* ~ šp. *cada año*, a kao elemente koji se u onovremenom kastiljskom doživljavaju kao arhaizmi tu su upotreba *nos* u funkciji subjekta (~ *nosotros*), tranzitivna vrijednost glagola *haber* (~ *tener*), te

20 Lleal 1993: 107

21 Riaño 1993: 94.

22 Harris 1994: 64.

23 Ovo u apsolutnoj mjeri vrijedi samo za jezik židovskih dokumenata iz Andaluzije i južnih krajeva Nove Kastilje. U Staroj Kastilji, Leonu, Aragonu, Valenciji, Kataloniji, te na sjeveru Nove Kastilje, refleks semitskih frikativa je uglavnom /f/, kao i u jeziku kršćana (v. Wexler 1977: 175–180).

čuvanje dočetka *-miente* (~ *-mente*) u priložima. Sve ostale nekastiljske karakteristike mogu se pripisati regionalnom karakteru tekstova.²⁴

Leksik: kao refleks lat. DEUS, jezik Sefarda prije i poslije izгона pokazuje uglavnom *Dio*, dok kastiljski ima *Dios*; brojni su hebrejski i aramejski termini iz semantičkog polja religije (naravno, nepoznati kršćanima); osim korištenja arapske, hebrejske i aramejske komponente kao izvora leksičkog obogaćivanja, jezik španjolskih Židova pokazuje neke leksičke inovacije i unutar romanskog korpusa: *MELDARE > *meldar/maldar* 'čitati svete tekstove, učiti' prije izгона, a danas općenito 'čitati', VERVEX > *barves* 'ovca' ~ šp. *carnero* < CARNARIUS, SUBITANEA > *šapetanya* 'iznenadna smrt', značenje koje nikad nije zabilježeno u kastiljskom itd.²⁵; arabizmi koji ne postoje u turskom jeziku (glavnom izvoru arabizama za židovskošpanjolski nakon 1492.) ili se s postojećim turskim arabizmima ne podudaraju u formi i/ili sadržaju (npr. *adefina* 'hrana za Šabat' < ar. *ad-dfina* 'zakopavanje, sakrivanje, sprovod', *alxasarear* 'začarati' i *alxasaras* 'zavjere' < ar. *saħara* 'začarati', *alxad* 'nedjelja' < *el ħad* 'prvi' itd.)²⁶.

Sve navedene karakteristike zadržane su i u modernom židovskošpanjolskom. Ostale značajke romanske komponente današnjeg židovskošpanjolskog koje ga suprotstavljaju španjolskom posljedica su fizičke odvojenosti od Španjolske ili utjecaja drugih iberoromanskih jezika (pogotovo aragonskog i portugalskog), te su kao takve irelevantne za temu ovog rada.²⁷

4. Židovskošpanjolski prije 1492. kao religiolekt

Bez obzira koju teoriju podržavali, čini se da svi sefardisti zapravo govore jednu te istu stvar: jezik španjolskih Židova prije 1492. bio je više-manje identičan jeziku njihovih kršćanskih susjeda, no primjećuju se i jasne razlike, prije svega u leksiku i sintaksi. Čini se da danas, kad raspolažemo obrađenim materijalom koji koliko-toliko odražava jezik srednjovjekovnih španjolskih Židova, temeljno pitanje ostaje: koliko židovska varijanta španjolskog mora biti različita od kršćanske, a da bi se mogla nazvati posebnim dijalektom? Bez neke temeljne, općepriznate definicije dijalekta raspoloživi jezični materijal može se interpretirati na najrazličitije načine. Sefardisti, baš kao ni ostali lingvisti, nisu definirali potrebni minimum za »dodjeljivanje« jezične autonomije nekom idiomu. Možda je termin *religiolekt*, koji predlaže Schwarzwaldova, prikladan za rješavanje ovog konkretnog problema. Schwarzwaldova pod religiolektom podrazumijeva vrstu sociolekta čija je *differentia specifica* u odnosu na svaki drugi sociolekt to da je grupa koja se njime služi povezana jednom religijom, te da ta

24 V. Lleal 1992: 12–13.

25 V. Wexler 1977: 162 i 1996: 137; 146.

26 V. Wexler 1996: 17; 157. Uzima se da ti arabizmi moraju biti dijelom jezične baštine Sefarda prije izгона.

27 O ovome v. prije svega Quintana 2001 i 2004.

činjenica ima određenog udjela u načinu na koji pripadnici odnosno zajednice kombiniraju raspoloživa jezična sredstva.²⁸ U sociolingvističkoj optici moglo bi se reći da se *clue-bearing role* religiolektu (usp. Trudgill 1995: 2) ostvaruje specifičnom kombinacijom jezičnih elemenata koji time postaju *markers* (usp. Chambers 1995: 48) vjerskog identiteta njegovih govornika. Na ovoj razini analize židovskošpanjolski može se usporediti s nizom idioma čija je osnovna značajka da ih rabe isključivo pripadnici određene vjerske zajednice, te koji se, sukladno tomu, mogu nazvati religiolektima. Budući da su paralele s ostalim židovskim »jezicima« (židovskotalijanski, židovskoarapski, židovskoperzijski itd.) očekivane i same po sebi razumljive, ograničit ćemo se ovdje na nekoliko situacija izvan židovskog svijeta.

Zanimljive su, tako, paralele s arapskim ciparskih Maronita, izbjeglih iz Libanona u četiri velika vala, od 8. do 13. stoljeća. Za njih je jezik kulture odvijek bio grčki, kako u staroj, tako i u novoj domovini, jednako kao što je za Sefarde to bio hebrejski. Očekivano, utjecaj grčkog značajan je na svim razinama jezika, osobito u leksiku, što je usporedivo s utjecajem hebrejskog i aramejskog u židovskošpanjolskom. Već smo spominjali da se pojava fonema /x/ u jeziku španjolskih Židova prije 1492. pripisuje utjecaju hebrejskog i arapskog. U arapskom ciparskih Maronita grčkom adstratu pripisuje se epentetsko /k/ ispred /j/, te gubitak tzv. emfatičkih suglasnika *saad*, *daa*, *dhal* i *taa* (usp. Thomas 2000). Kao paralela konzervativnim tendencijama u romanskoj komponenti jezika španjolskih Židova prije 1492. mogu se navesti neke konzervativne značajke arapskog ciparskih Maronita koje ga povezuju sa srednjovjekovnim bagdaskim dijalektom, a koje su se izgubile u libanonskom arapskom već prije njihova egzodusa: *imala* srednjeg /a/, prisutnost formalne oznake roda u postponiranim zamjenicama, kratki i dugi oblik broja jedan (usp. Borg 1985: 158). Zbog toga se u zadnje vrijeme na arapski ciparskih Maronita gleda kao na »[...] survival of the medieval Arabic dialects spoken in the urban centers of the Near East, especially Baghdad.« (usp. Thomas 2000).

Neke paralele moguće je povući i s mazdaističkim farsijem. Jezik iranskih mazdaista ili zoroastrijanaca nikad nije pretrpio snažan utjecaj arapskog kojem je bio izložen perzijski iranskih muslimana. Tako su u mazdaističkom farsiju sačuvani mnogi leksemi koji su iščezli iz novoperzijskog: *ašgahân* 'lijen', *abâri* 'drugi', *ustâm* 'povjerenje', *hamimâl* 'suprotan' itd. Osim toga, mazdaistički farsi pokazuje neke značajke srednjoperzijskog ili južnoperzijskih dijalekata i u fonetici i morfosintaksi: tako nalazimo *gwâd* za *bâd* 'vjetar', *ginad* za *binad* 'on vidi', *gahišt* za *benešt* 'raj'; *bahod* za *bawed* 'on je', *šahod* za *šawed* 'on ide'. Znakovito je, međutim, da se sve te značajke nalaze i u židovskoperzijskom (usp. Lazard 1993). Vjerske razlike poslužile su, dakle, kako u slučaju mazdaista, tako i u slučaju perzijskih Židova, kao zapreka širenju novoperzijskih inovacija.

28 Usp. Schwarzwald 1993: 29. Sociolekt s Gimenom Menéndezom (1995: 20) možemo definirati kao »[...] una variedad lingüística usada por un grupo social determinado en una específica situación comunicativa.«. Dok je u definiciji dijalekta osnovna varijabla prostor (*geographical dialect*, usp. Trudgill 1999), u definiciji sociolektu (*social dialect*, usp. Trudgill 1999) to je društvena grupa.

Posebno zanimljiv primjer je odnos židovskog novoaramijskog i kršćanskog novoaramijskog.²⁹ Naime, unutar jednog te istog grada židovska i kršćanska varijanta novoaramijskog nerijetko se znatno razlikuju, dok su u iznimnim slučajevima čak međusobno nerazumljive. Dok je kršćanska varijanta pod snažnim utjecajem sirijskog (liturgijskog jezika sirijskog kršćanstva), židovska je varijanta u pogledu leksičkog obogaćivanja oduvijek okrenuta pretežno hebrejskom. Kad je riječ o odnosu prema zajedničkom aramejskom leksičkom fondu, te fonetskim i gramatičkim obilježjima, teško je uspostaviti sustav: ono što je u jednom gradu tipično leksičko ili gramatičko obilježje židovske varijante, u drugom je gradu karakteristično za kršćansku varijantu.³⁰ Za kršćanski novoaramijski grada Urmie (iranski Kurdistan) može se, primjerice, reći da je sačuvao mnogo više izvornog aramejskog leksika nego židovski novoaramijski istog grada (Sabar 1993), što je očekivano kad se zna da je za srednjoistočne kršćane jezik kulture novoaramijskom bliski sirijski, dok je Židovima to hebrejski. S druge strane, sintaksa židovskih varijanti novoaramijskog nerijetko je nešto konzervativnija od one kršćanskih varijanti.

U svim ovim slučajevima pripadnost jednoj ili drugoj vjerskoj zajednici igra važnu ulogu u izboru raspoloživih elemenata sustava.

5. Zaključak

Rješenje koje je ponudila Schwarzwaldova naišlo je na pomirljiv prijam u drugom taboru, gdje Minervini predlaže da jezik srednjovjekovnih španjolskih Židova treba promatrati ne kao »una lingua diversa«, nego prije kao »un ideale linguistico diverso«³¹. Na istom je tragu bio i Max Weinreich kad piše da »[...] the distance between Jewish and non-Jewish patterns is created not by a difference in the ingredients proper, but rather by the way they are interpreted as elements of the given system.«³² Drugim riječima, različitost židovskošpanjolskog prije 1492. leži ne u eksplicitnim oblicima, nego u stavu samih njegovih govornika da raspoložive elemente sustava koriste drukčije od svojih kršćanskih susjeda. U tom je smislu židovskošpanjolski usporediv s nemalim brojem jezika koji se nalaze ili su se nalazili u tipološki sličnim situacijama, o čemu je bilo riječi u prethodnom odjeljku.

Zaključimo: sociolingvistički gledano, jezik srednjovjekovnih španjolskih Židova čini se »kandidatom« za status autonomnog jezičnog koda, zbog vjerske i, samo ponekad, fizičke odvojenosti Židova od kršćana. Specifičan način na koji

29 Novoaramijski je vrlo heterogena skupina dijalekata, mjestimično još u širokoj uporabi kod kršćanskih zajednica sjevernog Iraka, sjeveroistočnog Irana, jugoistočne Turske i sjeveroistočne Sirije. Nakon 1948. gotovo svi govornici židovskih novoaramijskih dijalekata sa spomenutih područja iselili su se u Izrael.

30 Pri tome se ne može ne primijetiti da obje zajednice u određivanju prema zajedničkoj jezičnoj baštini, pojednostavljeno govoreći, vode računa o tome kako postupa ona druga zajednica. Specifična kombinacija jezičnih elemenata nije, dakle, samo posljedica utjecaja ovog ili onog jezika kulture (sirijskog odnosno hebrejskog), već i svjesnog izbora.

31 Minervini 1992: 133.

32 Weinreich 1967: 2205.

su Židovi koristili i miješali elemente jezičnih sustava koji su im bili na raspolaganju (kastiljski i ostali iberoromanski jezici, arapski, hebrejski i aramejski) upućuje na takvu autonomiju. Hoćemo li taj sustav zvati sociolektom, religiolektom ili dijalektom, ovisi prije svega o teorijskom polazištu i terminologiji. No, utjecaj tog i takvog sustava na moderni židovskošpanjolski ne čini nam se upitnim.

Literatura

- Benoliel, J. (1926): »Dialecto judeo-hispano-marroquí o hakitia«, u *Boletín de la Real Academia de la Lengua Española* 13: 62, str. 209–33.
- Besso, H. V. (1970): »Decadencia del judeo-español. Perspectivas para el futuro«, u Hassan, I. M. (ur.), *Actas del Primer Simposio de estudios Sefardíes*, Instituto Arias Montano, Madrid, str. 249–261.
- Borg, A. (1985) *Cypriot Arabic: A Historical and Comparative Investigation into the Phonology and Morphology of the Arabic Vernacular Spoken by the Maronites of Kormakiti Village in the Kyrenia District of North-Western Cyprus*, Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, Stuttgart
- Bunis, D. (1993): *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Magnes, Jerusalem
- Chambers, J. (1995): *Sociolinguistic Theory*, Blackwell, Oxford
- Gimeno Menéndez, F. (1995): *Sociolingüística histórica (siglos X–XII)*, Visor Libros/Universidad de Alicante, Madrid/Alicante
- Harris, T. K. (1994): *Death of a Language: The History of Judeo-Spanish*, University of Delaware Press, Newark i Associated University Press, London/Toronto
- Jochowitz, G. (1978): »Judeo-Romance Languages«, u Paper, H. H. (ur.), *Jewish languages: Theme and Variations*, Association for Jewish Studies, Cambridge, str. 65–74.
- Lazar, M. (1972): *The Sephardic Tradition: ladino and Spanish–Jewish Literature*, Norton, New York
- Lazard, G. J. L. (1993): »The Origins of Literary Persian« (elektronska verzija, konzultirana 27. veljače 2006.)
<http://www.sfu.ca/~rastinm/PDF/Lazard%20Gilbert%20-%20Literary%20Persian.pdf>
- Lleal, C. (1992): *El judezmo. El dialecto sefardí y su historia*, Universitat de Barcelona, Barcelona
- Lleal, C. (1993): »El sefardí y la norma escrita«, u Ribera, J. (ur.), *Actes del Simposi Internacional sobre Cultura Sefardita*, Facultat de Filologia, Secció d'Hebreu i Arameu, Barcelona, str. 107–117.
- Marcus, S. (1962): »A-t-il existé en Espagne un dialecte judéo-espagnol?«, u *Sefarad* 22, str. 129–49.
- Minervini, L. (1992): *Testi giudeospagnoli medievali*, 2 sveska, Liguori, Napoli
- Minervini, L. (2002): »La formación de la koiné judeo-española en el siglo XVI«, u *Révue de Linguistique Romaine* 66, str. 497–512.
- Quintana, A. (2001): »Concomitancias lingüísticas entre el aragonés y el ladino (judeoespañol)«, u *Archivo de filología aragonesa* LVII–LVIII, str. 163 – 192.
- Quintana, A. (2004): »El sustrato y el adstrato portugués en judeo-español«, u *Neue Romania. Judenspanisch VIII*, str. 167–192.
- Penny, R. (1992): »Dialect Contact and Social Networks in Judeo-Spanish«, u *Romance Philology* 46, str. 125–140.
- Révah, I. S. (1970): »Hispanisme et judaïsme des langues parlées et écrites par les Sefardim«, u Hassan, I. M. (ur.), *Actas del Primer Simposio de estudios Sefardíes*, Instituto Arias Montano, Madrid, str. 233–242.

- Révah, I. S. (1984): »Formation et évolution des parlers judéo-espagnols des Balkans«, u Solà-Solé, J. M./Armistead, S. G./Silverman, J. H. (ur.), *Hispania Judaica: Studies in the History, Language, and Literature of the Jews in the Hispanic World*, sv. I, Puvill, Barcelona, str. 63–82.
- Riaño, A. (1993): »La lengua sefardí y su evolución«, u Ribera, J. (ur.), *Actes del Simposi Internacional sobre Cultura Sefardita*, Facultat de Filologia, Secció d'Hebreu i Arameu, Barcelona, str. 83–106.
- Sabar, Y. (1993): *The Book of Numbers in Neo-Aramaic in the Dialect of the Jewish Community of Zakho*, Hebrew University, Institute of Jewish Studies, Jeruzalem
- Schwarzwald, O. R. (1993): »Morphological Aspects in the Development of Judeo-Spanish«, u *Folia Linguistica* 27, str. 27–44.
- Schwarzwald, O. R. (2002): »Judeo-Spanish Studies«, u Goodman, M. (ur.), *Oxford Handbook of Jewish Studies*, Oxford University Press, Oxford, str. 572–600.
- Séphiha, H.-V. (1973): *Le ladino, judéo-espagnol calque*, Centre de Recherches Hispaniques, Paris
- Thomas, G. J. (2000): »The Spoken Arabic Dialect Of The Maronites Of Cyprus«, u: *The Journal of Maronite Studies*, 4 (elektronska verzija, konzultirana 27. veljače 2006.)
<http://www.cypnet.co.uk/ncyprus/people/cypmaronites/dialect.html>
- Trudgill, P. (1995): *Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society*, London, Penguin
- Trudgill, P. (1999): »Standard English: what it isn't«, u Bex, T./Watts, R. J. (ur.), *Standard English: the widening debate*, Routledge, London, 1999, str. 117–128.
- Várvaro, A. (1987): »Il giudeo-spagnolo prima dell'espulsione del 1492«, u *Medioevo Romano* 12, str. 155–72.
- Weinreich, M. (1967): »The Reality of Jewishness versus Ghetto Myth: The Sociolinguistic Roots of Yiddish«, u *To Honor R. Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday*, 3, Mouton, Den Haag, str. 2199–2211.
- Wexler, P. (1977): »Ascertaining the Position of Judezmo within Ibero-Romance«, u *Vox Romanica* 36, str. 162–195.
- Wexler, P. (1988): *Three Heirs to a Judeo-Latin Legacy: Judeo-Ibero-Romance, Yiddish and Rotwelsch*, Wiesbaden, Harrassowitz
- Wexler, P. (1996): *The Non-Jewish Origins of the Sephardic Jews*, State University of New York Press, Albany

Le judéo-espagnol avant l'expulsion en 1492

Le judéo-espagnol est une variété linguistique hispanique utilisée par les Sépharades, c'est-à-dire les Juifs qui se sont installés dans beaucoup de pays méditerranéens à la suite de leur expulsion de l'Espagne en 1492 (du Portugal en 1497 et de la Navarre en 1498). Toute étude de l'origine de la langue judéo-espagnole part d'une de deux hypothèses. Selon une de ces hypothèses, le judéo-espagnol aurait présenté depuis toujours des traits typologiques qui le distinguent de la langue de leurs voisins chrétiens. Selon une autre hypothèse, la différenciation du judéo-espagnol est la conséquence de la séparation physique du reste du monde hispanophone à la suite de l'expulsion en 1492. Le présent article est une tentative de révision des arguments qui soutiennent l'une ou l'autre hypothèse aussi qu'une tentative de leur rapprochement.

Ključne riječi: židovskošpanjolski jezik, ladino jezik, geneza jezika, povijest jezika, Sefardi, regiolekt

Les mots-clés: Le judéo-espagnol, le ladino, la genèse des langues, l'histoire des langues, les Sépharades, le regiolekte